

SMUTS & *hygien*

Vårt smutsiga förflutna

Författare

Anna Lalic'

Utställningsformgivare

Michael Andersson, Örebro läns museum

Producent

Robert Danielsson

Grafisk form och layout (katalog)

Tina Hedh-Gallant

Att vara ren och fräsch är en självklar och naturlig del av vår moderna livsstil. De flesta tvättar sig flera gånger om dagen, duschar och tvättar håret flera gånger i veckan, ibland dagligen. Att borsta tänderna morgon och kväll är en given rutin. Dagens syn på hygien, på smuts och renlighet tar sin form under 1800-talet och under 1900-talets början. Tiden innan dess kan vi med rätta benämna som vårt smutsiga förflutna.

Det är många faktorer som samverkat till att man både i slott och koja brottades med dålig hygien och allt som följer med det som sjukdomar och ohyra. Det främsta skälet till den bristande hygien var givetvis svårigheten med att alltid ha tillgång till färskt vatten. Vattnet måste tappas upp från en brunn, å eller en sjö. Sedan bäras, ibland lång väg, värmas upp och till och med smältas om det råde vintern. Samtidigt hade man inte dagens kunskap om bakterier och smitta, två begrepp som för de allra flesta var helt okända. Trångboddheten gjorde sitt till. 8–10 personer som bodde och sov i ett och samma rum var inte ovanligt bland de lägre samhällsklasserna både på landsbygd och i städer.

Man kan förledas att tro att smutsen har haft ett järngrepp om människan ända sedan vi reste oss på bakbenen för cirka 1,5 miljoner år sedan. Men går vi tillbaka till de gamla kulturerna i Egypten, Rom och Grekland så slås man

av de välutvecklade sanitetsförhållanden som rådde, främst inom de välburna samhällskikten. Bad- och toalettanläggningar, inte helt olika våra, med rinnande vatten och avlopp förekom. De lade även en stor omsorg om sin mun- och tandhälsa.

I Sverige får man dock betrakta den sanitära faktorn som låg. Det är först på 1800-talet som vi får förhållanden som kan jämföras med de antika kulturerna. Men innan dess var skillnaderna små mellan bonde och borgare, mellan adelsman och kung. Alla brottades med ohyra, med odörer och ohälsa till följd av smutsen.

Hygienens genombrott

1800-talet räknas som hygienens genombrottstid. Flera tekniska innovationer möjliggör rinnande vatten, bad- och toalettanläggningar vilket i sin tur leder till bättre kroppshygien, klädvård och städning. Handeln börjar översköljas av olika tvål- och tvättprodukter, schampo och tandkräm. Men det dröjer en bra bit in på 1900-talet innan den breda allmänheten får ta del av dessa bekvämligheter. Postorderfirmornas kataloger gjorde hygienartiklarna lättillgängliga för alla och envar och veckotidningarnas förföriska reklam gjorde sitt till för att locka till köp.

Det är även under 1800-talet som den vetenskapliga utvecklingen tar fart och läkarna blir allt mer medvetna om sambandet mellan bakterier och sjukdomar. Hälsovårdsnämnder växer upp runt om i landet och olika upplysnings-

kampanjer gör allt för att öka kunskapen om god hygien bland befolkningen.

På landsbygden var kvinnan delaktig i hushållsproduktionen och arbetade från morgon till kväll likt både män och drängar. Med ökat välstånd under senare delen av 1800-talet blir det möjligt för bondhustrun att inta hemmafrurollen och få ökad tid till att organisera tvätt och regelbunden städning såsom daglig golvsopning och veckoskurningar. Men detta var en utveckling som bara var förbehållet de välbestutna bönderna. De mindre besuttna grupperna som backstugusittare, statare och torpare hade det svårare att leva upp till den nya tidens renlighetsideal. Även om allt fler fick kunskap om smutsens ohälsosamma påverkan, hade få förutsättningarna att tillämpa renlighetsidealen i den miljö de levde. I städerna blev den tilltagande gruppen av arbetare stadens smutsmarkör med den sociala misär och trångboddhet som där rådde.

Den allmänna folkskolan blir ett viktigt verktyg för att sprida budskapet om renlighet och hygien. Även folkhemstanken under 1920- och 30-talet bidrar till att hygienfrågan håller sig kvar som en viktig politisk fråga. En av grundpelarna i den nya folkhemspolitikerna var att förbättra de bostadssociala förhållandena i landet för att få bukt med ohälsa och dålig sanitet.

Lort-Sverige

Men utvecklingen gick långsamt. 1938 gjorde journalisten Ludvig Nordström sin omtalade resa runt hela Sverige där han uppmärksammade den misär som alltjämnt rådde på den svenska landsbygden. Reportageserien gick under namnet Lort-Sverige och med hjälp av landets provinsial-

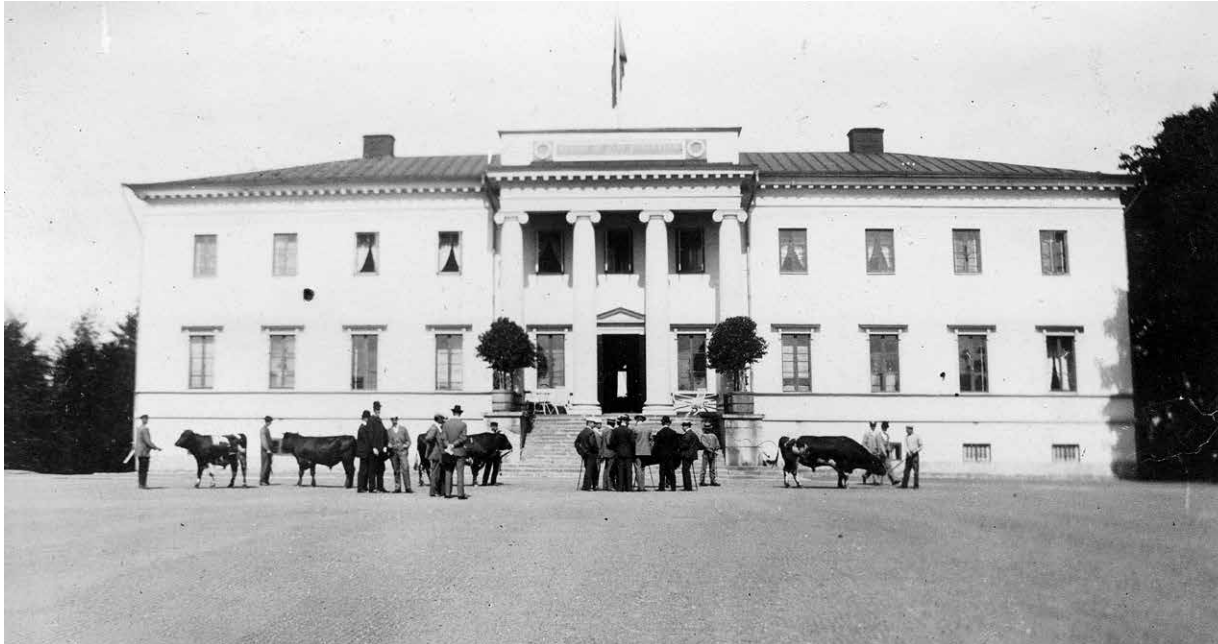

läkare satte han tummen i ögat på det framväxande, moderna folkhemssverige.

Boven i dramat var framför allt de usla boendeförhållanden där trångboddhet, tuberkulos och loppor frodades. Värst var det hos de egendomslösa som torpare, statare och arrendatorer. Var han än kom spelades samma armod upp för hans ögon; hus som var mer som fallfärdiga ruckel, kalla och dragiga, fuktiga och mörka med golvbrädorna direkt mot marken. Väggar, tak och inredning svarta av sot, fett och smuts. Råttor, löss, loppor och kackerlackor. Sjuka, hostande och bleka människor.

Det var uppenbart att hälsovårdsnämnderna inte lyckats

Trångboddhet och fattigdom, både på landsbygden och i städerna, bidrog till att både sjukdomar och ohyra spreds. Stugan på bilden stod i Askersund och visar på de enkla förhållanden många levde under. Foto: Bertil Waldén, Örebro läns museum.

Även bristande hygien i personalbostäderna kring de större egendomarna uppmärksammades och kritiserades av Ludvig Nordström under dennes omtalade resa. På bilden är det tjänstefolk från Stjersund som står uppställda framför slottet. Foto: Örebro läns museum.

med sitt uppdrag. En läkare från Mellansverige svarar på Nordströms fråga om vad hälsovårdsnämnderna säger om den situation som råder:

– Hälsovårdsnämnderna! Ha, ha, ha! Dom är komplett meningslösa, speciellt i små kommuner. Här finns 10 slott, 25 herrgårdar och kanske 50 bönder. Och i hälsovårdsnämnderna sitter godsägarna eller deras inspektorer. Sen behöver jag inte säga mer.

Ett välmående gods eller gård var ingen garanti för en skälig bostadsstandard för de underlydande – tvärtom:

– Och vilka egendomar är värst?

– Ja, kanske den har rätt, som sa för en tid sen: präst-arrendegårdarna, akademigårdarna och en del herrgårdar och slott, tillhöriga damer, som bedriva välgörenhet i Stockholms societeten!

Hur var läget i Närke och i trakterna runt Stjersund? Bilden är föga smickrande:

– Vilka underbara gamla herrgårdar och slott! Vilka idylliska parker, åar, sjöar, vilka vördnadsjudande gamla kyrkor.

– Ja, här är det underbart vackert! sade läkaren. Men förhållandena är inte så vackra. Lönebostädernas tillstånd är dåligt, stundom skandalöst. Alla nämnder behärskas av bruksbolagen. Statarna behärskas av godsens. // I bostäderna är det så kallt och dragigt, att man på många håll måste placera liggesofforna ut på golvet från väggen för dragets skull. Statarna klagat över de gemensamma dassen, som har blivit alltmer rädda för smitta, inte minst sexuell.

Vi tittade in i två gårdar. Svarta rum, den gamla spismuren igen, smutsigt, nerrökt, obäddade sängar, kringkastade kläder, disk, matvaror. Jag var mitt i det syd- och mellansvenska eländet igen! Godsens och de gamla brukens atmosfär.

Låt oss nu börja vår egen resa genom den svenska hygienens historia!

Smutsen en del av vardagen

Smutsen var ständigt närvarande, oavsett land eller stad. Men på landsbygden kunde smutsen var än mer påtaglig, bland annat på grund av djurhållningen och arbetet på åkrar och i skogar.

Människorna på landet hade en nära relationen till djuren. Djuren var det man levde av och som gav familjen mat för dagen. Djuren sågs inte som orena, de var en del av hushållet. Det var inte ovanligt att drängen hade sin sovplats i ladugården, ett inte helt fel val vintertid med tanke på den värme som djuren alstrade. I bostaden kunde smådjuren fritt springa omkring, vilket vi får en målande bild av från sent 1500-tal:

Icke allenast männen med hustru och barn ligga vintertid i stugan, utan ock hundar och kattor, samt ungbo-skap, såsom lamm, kalvar, getter och duvor finnas därinne, och vad som är olustigast, unga grisar, som giva en stark lukt från sig och gemenligen hålla till mitti stugan, komma om natten och slicka en i ansiktet, så att för elak smak och stank man förr blir mätt för ringa penning än av den bästa måltid.

(Samuel Kiechel, tysk köpman på genomresa i Sverige 1586)

Bruket att ha djur inomhus blir allt sällsyntare under 1800-talet. Längst lever det kvar hos de allra fattigaste, som hade dåliga bostäder för både folk och få.

Djurens avföring sågs inte heller som något smutsigt. Gödselstacken var ett rikedomstecken. Ju större gödselhög – desto fler djur hade man. Gödsel var även guld i den meningen att den användes som gödning på åkrarna. Om gödselstacken intill farstubron var något som läkare och de

Oavsett stank och smittorisk var gödselstackarna viktiga resurser i småbrukarnas liv. Man tog därför inte någon större hänsyn till de hygieniska problemen. Foto: Erik Theon Olsson, Örebro läns museum.

Litteratur

Fredlund, Jane

Stora boken om livet förr

Frykman, Jonas; Löfgren, Orvar

Den kultiverade människan

prydliga borgarna rynkade på näsan åt, så var den en både naturlig och livsviktig del i bondens liv. Det som var smuts för den ene var försörjning och livsnödvändighet för den andre.

Rap, svett och urin inget att skämmas för

Även folkets inställning till sina egna naturbehov var odramatisk. Bruket av speciella dass eller »hemlighus« som användes av herrskapsfolk i städer och på landsbygd slog inte igenom på bondgårdarna förrän på 1800-talet. Innan dess var det fullt naturligt att sätta sig där det för stundens ansågs lämpligt – vid gödselstacken eller bakom husknuten. De torkade sig med det som för tillfället fanns till hands som till exempel mossa, gräs eller snö. Inställningen till kroppsutsöndringar som svett, rapar, fisar, urin, snor och saliv var lika oproblematiske och ingenting man blygdes för.

Kläderna som använts i arbetet i ladugården eller på åkern var samma kläder som de gick till sängs i och som användes dagen efter – och dagen efter det – och igen. I den mån man bar skor var det samma skor man hade på sig. Att byta skjorta 1 gång/vecka ansågs som mycket rent, men var ovanligt. Daglig tvätt av kroppen förekom ej. I bästa fall tvättades hals, händer, ansikte och öron till söndagens kyrkobesök och andra kläder togs på. Det var inte i första hand av hygieniska skäl som man gjorde sin ytliga vecko-

tvagning. Det främsta skälet var att markera skillnaden mellan vardag och heldag och att hålla sig hel och ren i samband med kyrkobesöket och när man visade sig bland folk.

Folk i allmänhet uppfattade inte att smutsen skulle vara skadlig. Tvärtom vittnar många berättelser och ordspråk om att smuts sågs som något positivt:

»När en människa svettades blev hon riktig ren – följaktligen behövde hon ej tvätta sig så ofta«

»Man ska ej slita på skinnet«

»Lite skit rensar magen«

»En bondes näve skall vara så smutsig att om man lägger ett sädeskorn i den så ska den gro«

Vid förra sekelskiftet och en bit in på det nya århundradet florerade många historier i tidens skämttidningar som syftade på smuts och renlighet:

Mannen berättar att hans gamla mamma kommit in på lasarett. Kompisen frågar:

– Hur ä ' de med henne?

– Ja, hon dog naturligtvis.

– Varför då?

– Jo, de badade henne.

(historia från 1930-talet)

Borgaren och kroppens civilisering

Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet blev smutsen en tydlig markör att skilja fattig från mer välbärgad – en skillnad som tidigare varit mindre tydlig i det svenska samhället. Tidigare gjorde smutsen och ohyran ingen skillnad på fattig eller rik.

Före 1800-talet fanns det inte någon egentlig skillnad mellan fattiga och rikas kunskap om och syn på hygien. I högreståndsmiljöerna kunde linneunderställen bytas mer regelbundet, även om det inte kan jämföras med dagens mått. De egentliga kläderna tvättades sällan. De var dessutom svårtvättade med tanke på de tyger och uppsättningar som klädmotet föreskrev. Parfym, smink och puder användes mer flitigt än tvål och vatten för att dölja odörer. Kläderna bestänktes med luktvatten, vilket var det samma som parfymmerat vatten.

Varje förnäm dam skulle ha ett toalettgarnityr som bland annat kunde bestå av tvålaskar och parfymflaskor, kammar och borstar av elfenben och tungskrapa av silver. Var hon riktigt modemedveten hade hon kanske till och med införskaffat en tandborste. Men de många tingen gjorde henne inte automatiskt till renlighetens moder.

Den anständiga människokroppen

Under 1800-talet börjar den stora förändringen när det gäller överklassens syn på hygien. Det som var naturligt och tillåtet att både göra och prata om bland bönder och arbeta-

re, kom i den växande borgarklassen att ses som något högst opassande och osmakligt. Den pryda och »anständiga« kulturen börjar ta sin form – en kultur som ligger till grund för dagens syn på hygien, smuts och sexualitet.

Ett led i tämjandet av kroppen var den ökade renlighetsnormen. Betoning på god kroppshygien blev A och O och ett sätt att särskilja sig från andra samhällsgrupper. I en av tidens många etikettböcker kan man läsa att »*kultiverade personer bada dagligen eller minst en gång i veckan*« (BTV:S lexikon för etikett och god ton). Det var skillnad på kultiverade personer och de där andra – de smutsiga.

Men det vara inte bara kroppslig renlighet som betonades. Minst lika viktig var den andliga renheten, fri från osunda tankar och böjelser. Äntligen skulle människan kultiveras och det sista av det djuriska i oss skulle raderas. Att tämja drifter, känslor och impulser blev ett rättesnöre.

Alla samtal om kropp och sexualitet var bannlysta och man började använda sig av omskrivningar för att dölja ordets rätta betydelse. Om man var tvungen att nämna kvinnans bröst, var ordet barm att föredra. Om att urinera användes det mer försiktiga kasta vatten. Att svettas blev att transpirera. *Blommor och bin* blev en omskrivning för sexualakten. Helst skulle orden inte nämnas alls. För barnen var det många gånger helt okänt hur bebisar kom till och amning skedde bakom stängda dörrar. Att visa sig inför varandra i samband med bad var både pinsamt och otänkbart. Kropp och kön hade nu blivit något ociviliserat och tabu-

Litteratur

Frykman, Jonas; Löfgren, Orvar
Den kultiverade människan

Scotte

BVT:s lexikon för etikett och god ton

Wallensteen-Jaeger, Rut

Tjänarinnor på gods och gårdar

Velinder, Ingeborg (red)

Fråga mig! Handbok för hemmet

belagt. Många är de memoarer där barndomsåren skildras med förundran över det tabubelagda och över den tystna överenskommelsen om att kropp inte fanns. Många vittnar även om skam och skuldkänslor inför det outtalade, då det outtalade och det förbjudna ju samtidigt blir något mystiskt, spännande och lockande – likt den förbjudna frukten i paradiset.

Tjänsteflickan och den nya världen

Landsbygdens döttrar fick inblick i den nya tidens förhållning till kropp, hygien och städning i samband med att det blev allt vanligare att flickorna tjänstgjorde som piga eller hembiträde i ett större hushåll, på en herrgård eller i en våning i stan i väntan på giftermål.

I »Handbok för hemmet« från 1910 uppmanas husmodern att särskilt vara noga med att kontrollera tjänarnas personliga hygien. Hon bör övervaka att de ofta byter kläder och se till att tjänaren åtminstone en gång i månaden får tillfälle till att bada varmt. Hon uppmanas även granska jungfrukammaren och »tillse att den renhålles och noga skuras på bestämda tider«.

Flickorna från de fattiga och enkla hemmen var ofta till en början både främmande och okunniga inför sin arbetsgivares rutiner kring hygien, städning och ordning. I takt med att de fick erfarenhet av den nya världen kom flickorna själva att anamma den nya ordningen, vilket gjorde att de på hemmaplan kunde anses som fisförnäma och förmer än andra.

Bad för kropp och själ

Lördagen var den allmänna tvättdagen, både i städer och på landsbygd. Ordet kommer just av lögar, ett fornsvenskt ord som betyder att bada eller att tvätta sig.

Till veckotvättningen hörde tvagning av hals, ansikte, öron och händer. Ett tvättfat och handkanna av trä, porslin, emalj eller plåt var vad gemene man hade att tillgå. Övriga kroppsdelar tvättades ytterst sällan. Hela kroppen badade man till jul och ibland även till midsommar. Vanligast var att bada i ett laggat träkar eller ett plåtkar. Vattnet värmdes i stora grytor på spisen eller över den öppna elden. På grund av den begränsade vattentillgången delade hela familjen och eventuellt tjänstefolk på samma vatten. De som bodde nära en badsjö var lyckligt lottade – de hade helt andra möjligheter till bad, även om det i gamla uppteckningar sägs att utomhusbad förekom ytterst sällan i syfte att rengöra kroppen. Helbad kunde orsaka förkylningar, vilket ansågs mer farligt än smutsen.

Renligheten stod inte högre i kurs vare sig hos borgare eller adel. Ryttarmästarinnan Märta Helena Reenstierna på Årsta Gård, mer känd som Årstafrun, skriver i sin dagbok från den 20 december 1813 att:

Boberg var till stan och fick af Doctor Vetzell läna (låna) ut ett litet Badkar, emedan Doctorn, då jag var sjuk, ordonnerade sådant, men jag nu för rolighet åstundade rena hela kroppen, sedan jag flerer år ej tvättat den på en gång.

I mars året därpå inköpte hon ett eget badkar och efter det badade både hon och tjänstefolket flera gånger om året, åtminstone en gång i kvartalet.

Årstafrun var inte den enda i sin samhällsklass som inte hade heltvättat kroppen på flera år. Smink och parfym användes för att dölja smuts och odör. Det fanns läkare som avrådde från att använda vatten i ansiktet, då det skulle göra huden känslig för kyla på vintern och för värme på sommaren. Att torka ansiktet rent med en trasa var fullt tillräckligt.

Badstugor förbjuds

I Sverige fanns badstugor i de större städerna under medeltiden. Olaus Magnus berättar i sina skrifter från 1500-talet om hur män och kvinnor badade gemensamt i dessa offentliga badhus. Ofta parbadade man och badkaren stod på rad i badstugorna. Ibland serverades öl och vin samtidigt som det bjöds på musikunderhållning till ackompanjemang av en luta. Badstugorna kom att få ett allt mer dåligt rykte. De hade nu fått karaktären av bordeller och bidrog bland annat till att syfilisen härjade svårt. 1725 införde statsmakten ett nationellt förbud mot badstugor, vilket ledde till att ett bakslag för hygien i städerna. Samtidigt hade det börjat bli ont om trä för eldning av badstugorna. Trä användes flitigt inom den tidiga industrin och för skeppsbyggeri, vilket också kan förklara stängningen av badstugorna.

Badrum var en sällsynthet innan det sena 1800-talet och först på 1920-talet blev det vanligare med badrum som standard vid nybyggnation. Foto: Karl Heinz Hernried, Nordiska museet.

Kallbad för hälsans och moralens skull

Badstugorna gjorde sitt återtåg i städerna på 1800-talet, då allt fler läkare förordade bad för hälsans skull. En av de ivrigaste förespråkarna för det offentliga badets återkomst var läkaren Carl Curman, som ville återupprätta badstugornas rykte:

Offentliga badhus bör inte förläggas till avlägsna gränder eller mörka bakgårdar, dit den smutsige skyggt smyger sig en aftonstund, rädd att bli ertappad i så olofligt ärende. De skall aktas som hälsans tempel försedda med gyllene inskrift »Åt renheten och helsan«.

(Ur: Om bad och badning, 1891, Carl Curman)

Snart blev kallbadet och ångbadet högsta mode. Baden förespråkades inte så mycket för sina renliga effekter utan mest av medicinska skäl. Härdande bad ansågs bota sjukdomar samtidigt som de hade en positiv verkan på moralen. Som ett led i detta saluförs nu även mer eller mindre fantasifulla bad- och duschanordningar.

I större städer kunde man som privatperson beställa hem ett uppfriskande bad. På stadens gator kunde man beskåda hur både badkar och tunnor med vatten samt allehanda badattiraljer som badlakan och badborstar transporterades med häst och vagn hem till beställaren. En manlig eller kvinnlig baderska medföljde ekipaget.

Badrummets intåg

Större luxuösa rum som kan liknas vid badrum fanns i enstaka exempel redan på 1600-talet, främst i slottsmiljöer, där badkar och kaminer tillhörde inredningen tillsammans med antika skulpturer och marmorornamentik.

Innan badrummets entré i de svenska hemmen turades ofta familjemedlemmarna om att bada i samma vatten. Barnen i Karlskrona 1917 var en del av en tradition med lördagsbad som går att spåra långt tillbaka i tiden. Seden har till och med gett veckodagen dess namn (lögardagen). Foto: Nordiska museet.

Badrum i dagens bemärkelse gör sin entré under det sena 1800-talet. En förutsättning för dess spridning är olika värmesystem som centralvärmerna, vilket förenklade uppvärmningen av vatten. Även avloppsledningarna som nu började dras under landets städer möjliggjorde rinnande vatten i de större bostäderna. Vanligen värmdes badvatten med ved, kol eller gas i en kopparbehållare i köket och leddes i rör upp till badrummet.

De tidiga badrummen hade ofta både badkar och olika typer av duschanläggningar. Enklare duschar pumpades för hand och vattnet strilade ur ett munstycke på stativ, som var monterad på ett kar. Från mer avancerade duschar kom vattenstrålarna från alla sidor ur ett rörstativ. Badkaren som tidigare varit av plåt, porslin eller marmor börjar allt mer ersättas av emaljerat gjutjärn.

I de tidiga badrummen var badutrymmen separerade från toaletterna, som installerades i ett eget rum. Att kombinera toalettbestyr med bad ansågs otänkbart.

»Badrum en onödig lyx«

Vanligt folk i städerna fick vänta flera decennier innan badrum med alla faciliteter som rinnande vatten och klosett blev allmänt. Men det var ingen självklar utveckling. Det fanns ett stort motstånd från bland annat myndigheterna om att utrusta bostäder med badrum, tvättställ och wc. Det ansågs som en överdådig lyx. HSB var först ut i Sverige med att bygga badrum som standard, vilket skedde från och med 1920-talet. För de boende var det nästan en sensation. Otaliga är de berättelser om hur släkt och vänner bjöds in för att bada i de nya badrummen, vilket ledde till ovanligt höga vattenkostnader för hyresvärderna. Men badrummen

BADA HEMMA.

Alla badformer förenade.

Fordra mindre vatten än andra kar.	Ombärliga på landet.
Kunna placeras i hvarje rum.	N:o 1 För kroppslängd till 175 cm. Kr. 40.—
Taga liten plats. — Stänka ej.	N:o 2 " " " " 185 cm. " 42.—
	N:o 3 " största kroppslängd . . . 44.—

AKTIEBOLAGET PARK & Co., GÖTEBORG.
Järnrör, Tubor, Armatur.

för vanligt folk hade inte marmorväggar och förgyllda kranar. Vanligast var ett emaljerat badkar, ett litet emaljerat tvättställ och en, i bästa fall, vattenklosett. Annars var det torrklosett på gården som gällde. I badrummen gick synliga rörledningar och golvet hade antingen asfaltsmassa eller kakelplattor. På landsbygden gick utvecklingen långsammare och än i dag finner vi torpstugor och enklare hus utan både vatten, avlopp och el. Dessa miljöer erbjuder en välbehövlig avkoppling från det moderna livet hos många stressade nutidsmänniskor.

Förändringens vindar på Stjersund

Många slott och herrgårdar rustades upp runt sekelskiftet för att modernisera gamla toaletterum eller för att inrätta badrum med tidens nya tekniska finesser. När Albert Cassel ärver Stjersund efter sin far på 1890-talet är slottet i stort sett intakt sedan prins Gustafs tid. Alberts gemål Augusta Cassel anländer till ett slott utan vare sig vatten eller el. För

I samband med att medvetenheten om hygien och kopplingen till hälsa ökade under det senare 1800-talet öppnades marknaden för nya produkter.

Litteratur

de la Gardie, Christina

Gamla ting från Badrum och Boudoir

Fredlund, Jane

Stora boken om livet förr

Frykman, Jonas; Löfgren, Orvar

Den kultiverade människan

Holmquist, Kersti

Om badrum, Fataburen 1970

HSB 30 år, 1954

Langlet, Matilda

Husmodern i staden och på landet

Paulsson, Gregor

Värme, ventilation och sanitet

Reenstierna, Märta Helena

Årsta dagboken, del I och II (1793–1825)

Sandström, Gösta; Thunström, Olof

Bad i hemmet förr och nu

Åman, Anders (red)

Stjernerund i Närke

Den lyx man kan finna i Hallwylska palatset på Hamngatan 4 var långt ifrån vardagen för de flesta. Här samsades för tiden moderna idéer om renlighet med äldre stilideal och tidlösa material. Foto: Hallwylska museet.

den personliga hygien fanns torrklosett och tvättfat med handkanna. Tvättvattnet hölls i en slaskhink som sedan bars ut av husan. Skulle ett bad tas fick tjänstefolket bära upp det uppvärmda vattnet från köket till toalettrummen. De dragiga rummen värmdes upp med eldning i vanliga kaminer och kakelugnar.

En av de första åtgärderna var att dra in vatten och av-

lopp i delar av slottet, vilket skedde 1904. Vattnet kom via en ångpump under hemlighuset. Samma år kunde det första badrummet invigas med både vattentoalett samt kallt och varmt vatten ur kranarna. Porslinshandfat, emaljerade badkar och nya toalettstolar intog nu de gamla toaletterummen. De nya badrummen fick en golvbeläggning av vattentät asfaltmassa och ovanpå det en linoleummatta.

Under de närmaste decennierna kom flera rum att delas eller få nya funktioner för att allt fler badrum och toaletter skulle kunna inredas. Gamla tvättuppsatser, slaskhinkar och bidéer förpassades till förråd och vindar eller placerades i gästrummen som kuriosor. Handfat och fasta toalettanordningar infördes i gästvåningen i början av 1930-talet.

Varmvatten till de första badrummen fick man genom en vedeldad varmvattenberedare i köket. Elektricitet drogs in 1913 och samma år installerades den första värmepannan för centralvärme, som eldades med ved och koks. Radiatorer sattes upp i huvudvåningen och i övervåningen medan tjänarnas rum fortsatt kom att värmas på traditionellt vis med kakelugnar.

Tjänstefolket fick sig ett badkar installerat i tvättstugan 1914 och handfat med vatten fick några av tjänsterummen omkring 1925. Vattentoalett dröjde ända till 1940 för deras del.

Tvål

Ordet tvål förekom redan i fornsvenskan och kommer från det germanska »tvaga« och »två sig«. Men i praktiken har tvålen bara använts i knappt 100 år för att tvätta bort smuts och svett.

Det är inte känt när tvål började tillverkas, men tvåltillverkning finns avbildad på en Babylonisk lertavla från 2500-talet f.Kr. Innan dess hade bland annat egyptierna och grekerna använt sig av soda, sand och pimpsten för att avlägsna smutsen. Parfymerade oljor och getfett var en annan vanlig rengöring som även romarna brukade sig av.

På 1200- och 1400-talet började tillverkning av tvål i större skala i Europa, där Marseille och Venedig utmärkte sig som viktiga tvålcentra. På 1600-talet sällade sig England till en av de stora tvåltillverkarna med över 60 tvålfabriker.

Tvålen i Sverige

De första kända tvålrecepten i Sverige härstammar från 1400-talet och tillverkades för husbehov. I mitten av 1600-talet grundades ett tvålsjuderi i Uppsala. Det kom att följas av allt fler, främst i Småland och Blekinge där det fanns gott om lövträ för att framställa pottaska – en viktig ingrediens både i tvål och såpa. Industriell tvålproduktion i större skala kom i gång på 1800-talet och på 1920-talet fanns ett sextio-tal tvålfabriker runt om i landet. Barnängen, Gahns, Pauli, Tomten, Sunlight, Viola och Zadig är bara några exempel på välkända namn som ofta florerade i lanthandeln och i

veckopressens förföriska tvålreklam. I Närke fanns Henrikssons Tekniska Fabrik som var verksam i Örebro fram till 1960-talet med att tillverka tvål, tandkräm och schampo.

Till en början användes tvål både för kroppstoaletten och för att tvätta kläder, ingen åtskillnad gjordes. En bit in på 1900-talet började särskilda tvättmedel att saluföras och tvålen blev förbehållen den kroppsliga hygien.

Tvålen blir var mans egendom

Tvålen var en dyrgrip som få hade råd med. I takt med rationellare tillverkningsprocesser blev tvålen billigare och försäljningen steg. Upplysningskampanjer och tilltalande reklam var andra aspekter som bidrog till en mer frekvent tvålanvändning.

Några år in på 1900-talet började stora internationella tvålmärken att ge sig in på den svenska marknaden. De utländska märkena Palmolive och Lux såldes för halva priset mot de svensktillverkade tvålarna och med hjälp av filmstjärnespäckad reklam kom de inom kort att toppa försäljningslistan. De svenska tvålfabrikerna försökte mota Olle i grind genom annonser i Husmodern och andra spridda veckotidningar, där konsumenten »upplystes« om att svensk tvål var erkänt överlägsen utländska tvålar.

1968 kom den flytande tvålen Bliw, som lanserades av Mölnlycke under devisen »*Man vet aldrig vem som använt tvålbiten före dig eller till vad*«. Idag är den flytande tvålen den tvål som svensken helst använder sig av.

Litteratur

Edgren, Patrik A
Tvål, schampo & tandkräm
Eriksson, Thomas
Älskade prylar

Schampo

Litteratur

Edgren, Patrik A
Tvål, schampo & tandkräm

Före 1900-talet fanns inga speciella produkter för rengöring av hår. I det gamla romarriket brukades tvål, djurfett och väldoftande oljor. I Sverige tog man till såpa, nässelvatten och ibland uppvispat ägg för att för att få den åtråvärda glansen på håret.

Det första rengöringsmedlet speciellt för håret utvecklades 1903 av den tyske kemisten Hans Schwarzkopf. Det bestod av pulveriserad tvål som löstes upp i vatten. Pulverschampon salufördes i små färgglada papperskuvert – ofta med sjuksköterskor och läkare på bild för att ge produkten en känsla av vetenskaplig legitimitet. Ett problem med pulverschampona var att de ibland avgav en beläggning av kalk på håret. En lösning på problemet blev för många uppvispat

ägg att smörja in håret med efter tvätt – en gammal beprövad metod för glansigt hår. Efter några decennier började man producera schampo baserad på syntetiska tensider och problemet med kalkrester i håret blev ett minne blott. Även om flytande schampo introducerades på 1930-talet kom schampopulver att vara det rådande fram till 1900-talets mitt.

Precis som idag salufördes produkterna med att de innehöll »enastående verkningsingredienser« såsom svavel, citron, camomill och olivolja. Det skulle göra håret vackert, glansigt och välvårdat och därmed bidra med framgång hos männen (reklamen vände sig huvudsakligen till det kvinnliga könet).

Själva ordet schampo kommer ursprungligen från hindin och betyder massera eller knåda. Ordet fördes till Europa på 1800-talet med den brittiska kolonialmakten.

Med ett bländande leende

Vården av våra tänder har en lång tradition. Skriftliga källor från år 4000 f.Kr talar om för oss att tandpulver brukades redan då. Hippokratess, som brukar ses som läkekonstens fader, rekommenderade tandborstning med pulver som innehöll aska av möss och hare som skulle stärka tänderna.

I Sverige har arkeologerna funnit att grankåda användes för att rengöra tänderna och friska upp munnen. Även tandpetare har människan använt sedan årtusenden tillbaka. I gamla Rom hade man slavar med speciell uppgift att rengöra sin herres tänder med tandpetare, vilket indikerar på den betydelse man gav tändernas omvårdnad.

Tandkräm

Tandpastan, som kan jämföras med dagens tandkräm, har också en mångtusenårig historia. Den kunde bestå av krita eller aska, äggskal och pimpsten uppblandat med vatten. Pastan kunde vara smaksatt med kryddor som salt och mynta – en kombination inte helt olik dagens tandkräm.

Den industriella tillverkningen av tandkräm började i större skala på 1800-talet och i Sverige var Stomatol en av pionjärerna. De första tandkrämerna såldes i tenntuber,

vilket bidrog till att den var förhållandevis dyr. Så småningom kom tuberna att tillverkas av aluminium istället, vilket gjorde att priset kunde sänkas och konsumtionen ökade. Aluminiumtuberna höll ställningarna fram till 1990-talet, då man allt mer gick över till dagens plasttuber.

Tandborsten

För att gnida tandpulvret eller tandpastan mot tänderna användes ofta en bit tyg. De första som tillverkade tandborstar i dagens mening var kineserna på 1500-talet. Inom kort spreds nyheten till Europas överklass. Borstarnas skaft var oftast gjorda av ben. I de mer exklusiva fallen var skaften av pärlemor, silver eller guld – rikt ornamenterade. Borsten bestod av tagel- eller svinborst. 1884 började amerikanerna tillverka tandborstar av celluloid. Nutidens tandborstar av plast såg dagens ljus första gången år 1938.

Tandborsten var som många andra hygienartiklarna överklassens lyx. På 1920-talet blir tandborsten mer allmänt spridd bland vanligt folk.

Munvatten

I slutet av 1800-talet kom bruket att skölja munnen med olika lösningar för att ge en frisk andedräkt. Vademecum var en av de första på marknaden. Trotjänaren finns alltså kvar på de svenska butikshyllorna.

Litteratur

Edgren, Patrik A

Tvål, schampo & tandkräm

Eriksson, Marianne

Personlig hygien, Fataburen 1970

Tvätt

Många är de värkande kvinnoryggar, knän och händer som legat vid strandkanten och i iskallt vatten bankat och gnuggat den hårt nedsmutsade tvätten.

Förr arbetade och sov man i arbetskläderna, vilket ledde både till hårt nedsmutsade kläder och sänglinne. Mycket av kläderna nötte man ut utan att tvätta dem. Sängkläderna vädrades eller tvättades sällan. Löss och annan ohyra stormtrivdes i sänghalmen som i bästa fall byttes någon gång om året.

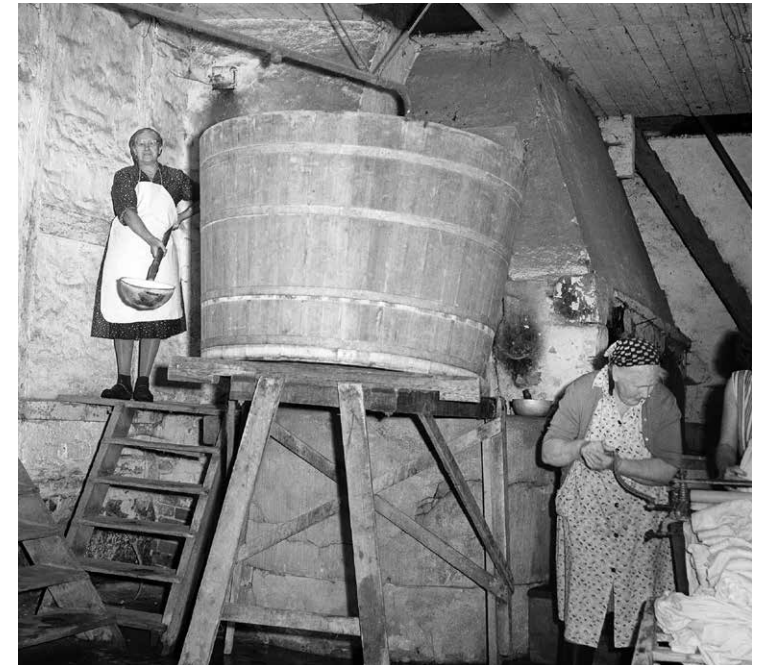
Det är lätt att tycka dåtidens folk var smutsgrisar. Men med tanke på förutsättningarna och vilken tid och möda det tog att få tvätten ren, så gjorde de efter bästa förmåga. Det var ett tungt och tidsödande arbete.

Stortvätt höst och vår

Två gånger om året ägde den stora bykardagen rum – ett arbete som kunde pågå upp till en vecka. Det är lätt att föreställa sig den mängd tvätt som samlat sig, framför allt på de större bondgårdarna och godsen. Främst var det skjortor, kvinnosärkar och benkläder som tvättades. Ylletextilier tvättades sällan, men det fanns många olika sätt att ta bort fläckar från yllet. Ättika, brännvin, ammoniak och urin var några exempel. Mattor, fällor och större textilier kunde med fördel rengöras vintertid genom att borstas med snö.

Kvinnofolk, både från det egna hushållet och andra när-

liggande gårdar, samlades och bistod varandra i det hårda arbetet. Det fanns även så kallade bykekärringar som ryckte in som extra arbetskraft vid de stora bykardagarna. De var ofta äldre kvinnor och backstugehjon som försörjde sig genom att gå runt och arbeta i gårdarna som tvätterskor.

De resurser som behövdes för att tvätta kläder och textilier rena är med vår tids mått i det närmaste ofattbar. Tvättdagarna var därför få per år och tvätten var då kraftigt smutsad. Foto: F. Henriksson (1965), Nordiska museet.

Idag när vi skall tvätta vrider vi bara på vattenkranen eller ännu bättre bara ställer in tvättmaskinen på lämpligt tvättprogram. Innan vatten- och avloppsledningarnas tid måste vattnet tas från en å, en sjö eller en brunn i närheten. Vattnet bars i trähinkar med ok över de ömmande axlarna. Riktigt stora vattenkärar bars av två personer med kärlet mellan sig med hjälp av ett par käppar.

Blötläggning och gnuggning

Först lades tvätten i blöt, ofta tillsammans med lut eller soda där det fick ligga och dra i flera dagar. Efter blötläggningen var det dags att handgnugga och gno tvätten i varmt lut- eller såpvatten för att få bort smuts och fläckar. Uttrycket »att blötas och stötas« tros komma från detta arbetsmoment! Tvättbrädan med veckad zinkplåt började säljas på marknaderna först på 1870-talet. Innan dess använde man ofta en valkbräda av trä att gnugga mot. Att gnugga tvätten mot stenhällar kunde också förekomma om det inte fanns något annat till hands.

De färgade plaggen gnuggades och sköljdes och betraktades sedan som färdigtvättade och hängdes på tork. Vit-tvätten fick däremot genomgå ytterligare moment – ösning eller kokning.

Ösning

Ösning innebar att tvätten östes gång på gång med lutvatten. Man använde ett stort byckar med tapphål i botten. Längst ned lades aska inlindat i en tygbit, ovanpå askan lades textilerna. Det grövsta klädet nederst och linnet överst. Sedan östes hett vatten i flera omgångar över tvätten. Vattnet som tappades ur byckaret värmdes upp på nytt och ösets igen

över tvätten. Ibland kunde man behöva ösa upp till 20 gånger. Att tvätta genom ösning är en gammal metod som användes redan i det gamla Egypten.

I de mellansvenska landskapen såsom Närke, höll man länge fast vid metoden att ösa även när kokningen hade tagit över på många håll. I Närke kallades ösningen även att laka eller byka.

Tvätterskornas arbete innebar att timme ut och timme in hantera den tunga tvätten i isande vatten, som här vid Svartån. Såväl ryggar som händer tog stryk av den krävande arbetsmiljön. Foto: Örebro läns museum.

Kokning

Många föredrog ösningen för att det var mer skonsamt mot linnet. Men i takt med att bomull blev allt vanligare i textilierna kom kokningen att ta över. Kokningen sparade både arbete, tid och bränsle då en tvättgryta inte behövde koka längre än cirka två timmar.

Sköljning

Sedan följde sköljningen, som ofta ägde rum på en klappbrygga intill ett vattendrag. Vintertid sköljdes tvätten i en isvak. Även i städerna fanns det gott om klappbryggor. I huvudstaden fanns det minst 25 offentliga klappbryggor vid 1800-talets mitt.

Med hjälp av ett klapprä slogs byken så att vattnet pressades ut. Sedan var det dags att vrida ur de sista vattenresterna med händerna. Vridmaskinen som kom runt 1900 underlättade avsevärt. Den bestod av två valsar mellan vilka textilierna pressades, så att det mesta av vattnet försvann.

Oavsett om det bykades under sommarhalvåret eller under hösten och vintern, så blev såriga och valkiga kvinnohänder ett resultat av arbetet. Lut, soda, aska och kallt vatten gjorde sitt till. Urin var en smärtsam men effektiv metod som gjorde att såren läkte fortare.

Mangling och strykning

Lakan och dukar manglades med speciella mangeldon. Den fuktade textilen rullades runt en kavel. Sedan tog man ett avlångt bräde med handtag på ovansidan, mangelbrädet, och pressade det fram och tillbaka mot kaveln. På gods och gårdar kunde det hända att man hade tillgång till stenmangel.

Strykjärnet har varit i bruk sedan medeltiden. Tidigare använde man heta stenar eller glaskulor som tvätten pres-

Manglingen var ett manuellt och tungt arbete. Vid handmangling rullades den fuktade textilen runt en kavel. Sedan tog man ett mangelbräde och pressade det fram och tillbaka mot kaveln. Foto: Örebro läns museum.

sades med. Strykjärnen värmdes vid en öppen eld eller på vedspis. Det fanns även s.k. lodstrykjärn som var ihåliga och innehöll ett lod, som kunde plockas ut och värmas vid en öppen eld. Det gällde att ha flera järn i elden samtidigt för att kunna ta ett hett järn när det andra blivit svalt. Det första elektriska strykjärnet uppfanns i USA på 1880-talet.

Tvättmedel

Tvättmedlen var ofta hemtillverkade. Vanligen gjordes luten av aska från björk eller bok, vilket gav den renaste askan. Askan användes vid ösning och luten vid kokning.

Såpa som främst brukades till grövre tvätt kokades av aska eller av ben och talg som sparats från slakten. Såpört eller såpnejlika kunde fungera som tvättmedel, då örtens rötter löddrar sig i vatten.

På 1800-talet blev tvålen en allt vanligare tvättprodukt, som köptes i den lokala lanthandeln. De tidigaste tvålarna användes främst för klädtvätt och ej för att tvätta kroppen. Tvättmedel i pulverform kommer runt sekelskiftet 1900.

Tvätt på gods och gårdar

Tvättmetoderna skiljde sig marginellt mellan rik och fattig. Även på de välbärgade godsen och herrgårdarna hade man stortvätten koncentrerad till höst och vår. Det kunde förekomma små tvättpass där emellan då näsdukar, förkläden och handdukar tvättades. Ofta anställdes extra folk som ett komplement till det egna tjänstefolket.

Det var ett stort företag att förse den utökade tjänstestaben med mat och dryck under den flera dagar långa tvätten. Minst tre ordentliga måltider samt kaffe där emellan skulle serveras. Brännvinet saknades givetvis inte under bykdagarna, något som kunde behövas för att både ge värme och krafter för att orka. Även om bykdagarna var förenade med slitsamt arbete, kunde de ses som mindre kalas med mat och dryck och tillfälle till att utbyta skvaller och nyheter. För traktens pojkar och ogifta herrar blev det ett populärt nöje att uppehålla sig kring alla kvinnorna som låg och bykade. Kanske kunde den hjälpsamma pojken som bistod med att dra stenmangeln bli den tilltänkte.

När tvätten var manglad skulle den läggas tillbaka i linneskåpen. Då linne var en ganska åtråvärd vara räknades den in av husmodern själv eller av mamsell, som stod högst i tjäns-

teskaran. Lakan och linnet var också numrerat för att användas i rätt ordning så att de blev jämnt nötta. Det var hundratal linnedukar och lakan som kunde finnas i linneskåpet på en herrgård, vilket även Stjernerunds linneförråd vittnar om.

Strykningen var ett tidsödande arbete, framför allt om hushållet bestod av flera kvinnliga familjemedlemmar. Åtskilliga spetsprydda underkjolar och dyrbara klänningar med volanger, veck och broderier skulle varsamt strykas och pressas. En avancerad balklänning kunde ta flera timmar ett stryka. Åtskilliga var de underkläder och örngott vars volanger och band som skulle krusas.

Även herrarnas kläder var krävande. Före kemtvättens tid gick det inte att heltvätta en herrkostym utan att först sprätta sönder den och tvätta övertyg och foder var för sig. Efter tvätt skulle kostymen sys ihop igen.

På Stjernerund

Bakom Stjernerunds slott fanns ett bryggghus och tvättstuga intill strandkanten med klappbrygga, men huset brann ned i mitten av 1800-talet. Istället för att bygga nytt flyttade man in dessa funktioner i slottets souterrängvåning, där tvättstuga och mangelrum nu ligger. Vattnet fick hämtas från sjön. På grund av nivåskillnaderna var det en dryg sträcka att bära allt det vatten som behövdes för hushållet. Under slottet låg ett stort antal arrendegårdar, torpare och statare. Det är säkerligen från dessa familjer som extra hjälp kunde fås i samband med de stora tvättarna.

När Albert och Augusta Cassel ärvde slottet påbörjades en välbehövlig modernisering av hela godset. 1906 fick tvätt- och strykrummet två tvätthoar av porslin med rinnande vatten, vilket underlättade personalens arbete.

Litteratur

- Fredlund, Jane
Stora boken om livet förr
- Grenander-Nyberg, Gertrud
Textilberedning, Arbete och Redskap
- Hazeliuss-Berg, Gunnel
Tvätt, Fataburen 1970
- Olsson, Marianne
Tvätt före maskinerna, Fataburen 1967
- Wallenstein-Jaeger, Rut
Tjänarinnor på gods och gårdar
- Åman, Anders (red)
Stjernerund i Närke

Rent hus

Bostaden städades sällan. Smutsen betraktades som en naturlig del av livet. Samtidigt fanns inte tiden till att vårda hemmiljön. Alla – män, kvinnor och barn – var delaktiga i arbetet med att försörja hushållet genom hårt arbete på åkern, i ladugården, skogen eller i fabriken. Vad var nu smuts? Ja, det kunde vara saliv, pipaska och tuggtobak, träspån och vedspill, jord, lera, matrester, döda och levande insekter och urin från både spädbarn och djur.

Storstädning i samband med högtider

I uppteckningar från 1800-talet berättas det om att städning handlade främst om att försöka hålla golven rena. De ojämna trägolven med springor emellan golvplanken gjorde inte den gamla tidens bostad lättstädad. Den enklaste och vanligaste städningen var sopning av stuggolvet med en kvast av björkris. Större storstädning kunde i bästa fall ske till jul eller midsommar. Städningens syfte var mer att förvandla hemmet från vardag till fest i samband med högtider än att städa bort orenheter och ohyra för hälsans skull.

Till storstädningens göromål hörde golvskurning med skurborste eller hopbuntade kvistar samt vatten och sand, som hjälpte till att gno bort smutsen. Sköljvattnet sopades ihop och östes upp i en stäva eller sopades bort till ett hål

i golvet, där vattnet rann ut genom en ränna via grunden. Golvet torkades med vitmossa, i mer sällsynta fall kunde tygtrasor användas. Runt 1870 började man knäskura med rotborste och såpa. Fönsterputsning och rengöring av koppar- och matlagningskärl kunde tillhöra den årliga storstädningen. Speciella skurtrasor brukades inte. Istället tog man gamla uttjänta klädesplagg.

Vid större högtider avslutades storstädningen med att hackad gran- eller enris ströddes ut på golvet, en sed som var vanlig både i torp och stugor liksom på herrgårdar och slott.

Även i högreståndsmiljö inskränkte sig städningen till de stora högtiderna. Bruket att ha tjänstefolk möjliggjorde dock att man mellan varven skurade golv och dammade för att hålla den värsta lorten borta.

Ny roll för kvinnan möjliggör veckostädning

I takt med bättre ekonomi inom jordbruket kunde de väl-situerade bönderna anlita extra arbetskraft. Samtidigt utvecklades nya arbetsbesparande jordbruksmaskiner. Detta gör att kvinnan inte behöver ingå i hushållsproduktion på samma sätt som tidigare. Nu kunde hon i högre grad ansvara för hemmets skötsel, vilket möjliggjorde mer kontinuerlig hem- och klädvård. När städningen kom att bli en återkommande rutin förlades den till veckosluten. Hemmet skulle vara rent och snyggt till söndagens vilodag.

Nya inredningsideal - nya städrutiner

Äldre tiders rätt enkla möblering underlättade städningen. Fria golvytor, få möbler som stod möblerade utmed väggarna och få textilier och mattor även i mer välsituerade hem.

Men under 1800-talet förändras inredningsidealen kraftigt, vilket också får konsekvenser för städningen. I de välbärgade hemmen blir möblerna stora och otympliga och förses med fast stoppning, gärna i schagg eller sammet. Mattor läggs in, ibland lager på lager. Rummen inreds med tunga sammetsgardiner och draperier, piedestaler och stora krukväxter. Det blir ett sammelsurium av prydnadsting, fotografier och poesiböcker på bord och hyllor.

Nu var det inte längre tal om några enstaka storstädningar om året. Nu handlar det om både dagliga städning och veckorengöring. De nya städrutinerna var möjliga genom att man hade stora skaror av tjänstefolk. Utan dessa flinka och hjälpande händer hade det snabbt dammat igen. Nu skulle både möbler och mattor bäras ut på gården för att piskas och borstas innan damning av mindre möbler och föremål kunde äga rum och golv skuras och poleras. Arbetet gick ofta efter ett regelbundet schema, många av momenten skulle utföras dagligen.

Tänk på alla olje- eller fotogenlampor som skulle fyllas, kakelugnar och öppna spisar som skulle eldas och sedan rengöras. Åtskilliga är de unga husor som stått på rangliga stegar och putsat glaskronor och speglar, för att sedan timme ut och timme in polera allt prydnads- och brukssilver. Alla småting som porslinsfiguriner, glasvaser och småaskar som balanserade på de överfyllda hyllorna skulle försiktigt dammas. Toaletthinken i sängkammaren skulle tömmas och nytt vatten fyllas på i lavoarernas vattenkannor och i

Vid storstädning golvskurade man med hopbuntade kvistar samt vatten och sand. Sköljvattnet sopades ihop eller sopades bort till ett hål i golvet, där vattnet rann ut genom via grunden. Foto: Nils Keyland (1919), Nordiska museet.

Älskar Du Ditt hem och Dina barn?

Då bör Du hata
dammet!

LUX-dammsugaren
utrotar damm och bakterier

Nya produkter marknadsfördes med argument om hur dessa skulle göra det smutsiga hushållet till något modernt och skinande rent. De dörrknackande dammsugarförsäljarna spelade ofta på husmödrarnas rädslor och dåliga samveten för att få till en affär som inte säl- lan blev början på en lång avbetalning.

karaffer. Och detta bara i salongerna, de fina förmaken och sovrummen. Därtill tillkom de ofta tungarbetade köken och det arbete som tillhörde mathushållning och tvätt.

Sovrumshygien

Under senare delen av 1800-talet kom framför allt sovrummet att sättas i fokus i tidens handböcker om hem och hushåll. Enligt den nya tidens sovrumshygien skulle sängkammaren vara så dammfri som möjligt. Alla onödiga ting skulle avlägsnas. Bort med tunga dammsamlade draperier, dukar och krukväxter. Vädring av både rum, sängmattor och sängkläder skulle ske dagligen. I samband med bäddningen av sängen skulle jungfrun helst ta på sig ett speciellt bäddförkläde för att inte sprida bakterier och damm. Nu kunde de goda råden inte nog poängtera vikten av en ordningsam och renlig miljö för hälsans skull:

Än en gång vilja vi framhålla såsom en oafvislig fordran, att sängkammaren, ej minst af hälsoskäl, bör hållas i snyggt och ordentligt skick, just därför att den i allmänhet har benägenhet att blifva den oordentligaste och osnyggaste.

(Ur: Fråga mig – Handbok för hemmet, 1910)

Framför allt anmodas husmodern att bidra till ordningen genom att inte sprida »alla möjliga och omöjliga klädesper- sedlar och toalett-tillbehör«, men inte bara för ordning och redas skull utan även för att mannen inte »undantränges och måste nöja sig med en försvinnande liten plats«.

Den nya sovrumshygien bidrog till att sovrummet allt mer kom att bli en ljus och relativt enkel miljö, sparsmakat

Under det sena 1800-talet lanseras dammsugaren. Först drevs de av muskelkraft och senare som på bilden med ångkraft. Först 1907 tog amerikanen Hoover patent på en motordriven dammsugare med påse. Foto: Tekniska museet.

möblerat med tunna och luftiga gardiner och överkast, gärna i bomull. De svårstädade och tunga träsängarna kom vid sekelskiftet att ersättas av järnsängen, som snabbt blev en succé även i förmögna kretsar.

Dammsugaren – en revolution

Vid sekelskiftet 1900 kommer flera nya material såsom bleckplåt, emalj, zink och aluminium, som ersatte de tunga husgeråden av trä. Skurhinkar blir lättare att bära nu när de laggade trækärnen överges, så även tvättbaljor och andra städ- och tvättattiraljer.

Den stora omvälvande faktorn som kom att förändra och underlätta städningen var de vatten- och avloppsledningar som började dras under 1800-talets senare del i städerna. Istället för att hämta vatten i brunnar och vattendrag fick man nu vattnet direkt från en kran i bostaden istället.

Nästa betydande revolution för städningen kom på 1880-talet – dammsugaren. De första modellerna fungerade som en omvänd cykelpump. Ofta hade de olika former av blåsbälgar, drivna med hand- eller fotkraft, som åstadkom

sug- eller blåseffekten. Snart kom föregångaren till centraldammsugaren. Den fungerade med ett pumpaggregat som ofta placerades i källaren. Från aggregatet gick sedan ett rörsystem ut till de olika rummen där det fanns uttag i väggen för att koppla på dammsugaren.

De tidiga dammsugarna var dock både tunga och otympliga. Sugförmågan var föga imponerande och filtreringen av dammet var ett problem. Ofta krävdes minst två personer som hjälptes åt att sköta dammsugaren. 1907 tog amerikanen William Hoover patent på en maskin som hade motorfläkt och dammpåse likt dagens dammsugare.

Den första elektriska dammsugaren som var bärbar kom 1912 och tillverkades av Lux AB, som sedan blev Electrolux. En ny era för husmödrar och husor kunde skönjas, som kom att underlätta städningen och minska förekomsten av ohyra. De tidiga dammsugarna såldes ofta av dammsugaragenter som besökte hemmen och saluförde sin unika produkt. Avbetalningsmöjligheten bidrog till en försäljningssuccé.

Stjernsunds slott elektrifierades 1913 och tidigt inköptes en dammsugare av märket Volta.

Litteratur

De Rietz, Peter
Dammsugare – städning och Electrolux

Englund, Gunilla
Tekniken i hemmet

Fredlund, Jane
Stora boken om livet förr

Sjökvist, Kerstin
Att skura golv, Fataburen 1970

Velinder, Ingeborg (red)
Fråga mig! Handbok för hemmet

Wallensteen-Jaeger, Rut
Tjänarinnor på gods och gårdar

Wennström, Kerstin
Husmoderns hemkurer och goda råd

Kamp mot ohyran

Löss, skabb, loppor, kackerlackor och gnagare. Smådjur som de flesta av oss är förskonade från idag. Fram till mitten av 1900-talet var det vardagsmat för en stor del av befolkningen. Trångboddhet och usla sanitära förhållanden med begränsad tillgång till vatten för kropps- och klädvård gjorde ohyran till människans ständiga följeslagare.

Forna tiders brister i hygien gjorde att allehanda ohyra trivdes i bostäder, på våra kroppar och i våra kläder. Sänghalm och sängkläder byttes ytterst sällan, vilket inbjöd till fest för ohyran. På sin höjd tvättades händer, ansikte och hals – i bästa fall en gång i veckan. Även dragiga och fallfärdiga bostäder bidrog till att ohyran frodades. Trångboddheten gjorde sitt för att försvåra sanering och städning. Vid sekelskiftet 1900 hörde de svenska städerna till de mest trångbodda i Europa. Ett rum och kök för en barnfamilj var standard. Ofta hade man dessutom en eller ett par inneboende hyresgäster i den lilla lägenheten. På landsbygden var man också trångbodd och det var inte ovanligt att man även samsades med både husdjur, får, getter och hönor i storstugan.

Under 1900-talet började man allt mer få bukt med ohyran. Den tekniska utvecklingen gjorde att tillgången till vatten ökade, vilket förbättrade den personliga hygien

avsevärt. Ny teknik som dammsugare och olika tvätt- och städpreparat underlättade städning och tvätt.

Jag var »vägglössfarmare«

Vägglusen var svårast att utrota. Den bor gärna i springor i tak, väggar, golv och i möbler och är därmed svår att komma åt. Om natten kryper det blodtörstande krypet fram och attackerar sitt offer med otäcka bett och klåda som visitkort.

Det var framförallt storstäderna som kämpade med den envisa vägglusen, där den trivdes i de trånga hyreshusen. Var tredje bostad i städerna hade vägglöss under 1930-talet. Rökning med cyanvätegas och senare även DDT började användas flitigt i försök att få bort vägglusen. Problemet var att den inte bara var verkningsfull på lössen, den var även farlig för husdjur och människor. Det hände att dödsolyckor inträffade. Större städer hade speciella avlusningsanstalter där personer fick genomgå en sanering.

Många fastighetsägare införde strikta kontroller av nyinflyttade. Deras flyttlass fick genomgå desinfektion och rökning innan möblemang och textilier fick bäras in den nya lägenheten.

– Jag var »vägglössfarmare«, berättar Anna Svensson som 1933 flyttade in i en nybyggd funkislägenhet. HSB:s desinfektör letade igenom hela vårt bohag med ficklampa.

Om en boende förde med sig ohyra kunde han eller hon få

betala kostnaden för desinfektion av både den egna lägenheten och grannens. Ibland kunde det även förekomma förbud mot husdjur i lägenheterna i syfte att minska risken för loppor.

De envisa hårlössen

Hårlöss hade nästan alla, oavsett var på samhällsstegen man befann sig. Vanligaste metoden för att råda bot på hårlössen var löskning, det vill säga handplockning. Med hjälp av till exempel en bordskniv skrapade man hårbotten och

lössen föll ner på en bräda eller bricka och klämdes sedan ihjäl med kniven eller mellan fingrarna.

Huvudlöss kunde också bekämpas med hjälp av en lumerväxt som man kokade upp och sedan använde avkoket för att tvätta håret med. Gråsalva var ett annat recept, som bestod av ister och kvicksilver. Salvan, som framför allt var bra mot lusäggen, gneds in i huvudsvålen varefter man lindade en duk runt huvudet och lät det verka under ett dygn eller ett par. Hälften matolja och hälften fotogen var ett annat medel som läkarna rekommenderade.

Litteratur

Fredlund, Jane
Stora boken om livet förr
HSB 30 år

Lalic', Anna; Trehörning, Pär
Tänk - en lägenhet i Fredhäll med sopnedkast och badrum

Nordström, Ludvig
Lort Sverige

Rosander, Eva
Loppor, och löss, råttor och möss,
Fataburen 1970

Löss var ett problem för alla samhällsklasser. Handplockning, kamning samt olika starka kemikalier användes i försöken att råda bot på plågoriset. Foto: Örebro läns museum

Vetenskap och propaganda

1800-talet brukar räknas som medicinen och hygienens genombrottstid. Nu börjar en medveten rörelse att spira, där hygien lyfts fram som en viktig del i ett sunt och hälsosamt liv.

Två medicinska upptäckter äger rum på 1800-talet som får stor betydelse för kunskapen om hygien och sanitet. Den ungerske läkaren Semmelweis presenterade sin studie om sambandet mellan den höga spädbarnsdödligheten och läkarnas dåliga handhygien. Läkarna kunde gå direkt från en obduktion till att förlösa barn – utan någon tvättning eller desinfektion däremellan. En annan milstolpe i den medicinska utvecklingen var när fransmannen Louis Pasteur upptäckte bakterien och att den frodas i damm och smuts. Läkarvetenskapen började allt mer inse att många av tidens sjukdomar och epidemier kunde bekämpas med renlighet och god hygien.

Upptäckten av sambandet mellan bakterier, virus, sjukdomar och dålig hygien gjorde att samhället gjorde försök att höja den hygieniska standarden. Kommittéer tillsattes och i Sverige kom den första hälsovårdsstadgan 1878. Ungefär samtidigt inrättades en professur i allmän hälsovårdslära på Karolinska sjukhuset och ett Hygieniskt museum grundades.

Hälsovårdsnämnder infördes runt om i landet som tillsammans med provinsialläkarna började kämpa mot smuts

och ohälsa genom upplysningar och kampanjer. En av de vanligaste sjukdomarna fram till mitten av 1950-talet var tuberkulosen, en smittsam infektionssjukdom som främst drabbar lungorna. Genom riktad information om hur smittspridning kunde undvikas med bättre tvättrutiner, förhöjd boendestandard, vaccinationer och regelbundna läkarkontroller lyckades man till sist bekämpa tuberkulosen.

Hel och ren, frisk och stark

Man försummar bad och tvättning och den hämmade transpirationen åstadkommer ros, utslagsfebrar och skabb.

Citatet är hämtat från en provinsialläkare i Uddevalla år 1818 och är en av otaliga rapporter som provinsialläkarna skickade in till Medicinalstyrelsen under 1800- och 1900-talet, där de vittnade om trånga och osunda bostäder och om människornas bristande hygien. Men nu skulle samhället på flera fronter arbeta förebyggande med folkets kroppsliga och andliga hälsa. Målet var sunda levnadsvanor, att vara »hel och ren, frisk och stark«.

Men syftet var inte bara rent medicinskt – det fanns även en strävan att kultivera de lägre samhällsklasserna. Det var inte bara den kroppsliga renheten som stod i centrum. Syftet var även att uppfostra dem till människor, rena i både tanke och gärning. Det var inte bara smutsen, utan även snusket, som skulle bort. Nu sköljer en våg av hand- och eti-

kettböcker över landet. Alla tidningar och tidskrifter med självaktning skulle i varje nummer ge råd och fostran i hur man blir en ren och modern människa, både andligt och kroppsligt.

Tidigare fanns det inget skamset med att öppet visa och prata om kroppsljud och kroppsutsöndringar. Kropp och sexualitet var inget märkvärdig, utan betraktades för det mesta som naturligt. Nu förpassades kroppen och sexualiteten till det privata, något som skulle utföras bakom stängda dörrar och något man inte talade om.

Hälsouppllysning i skolan

Den nya folkskolan blev ett viktigt verktyg för att få igenom det nya budskapet. Att genom barnen inpränta de nya renlighetsidealerna ökade möjligheten att på sikt förbättra människors kunskap om värdet av en god kroppshygien. I folkskolans läsebok fanns hälsoregler som de små fick stava sig igenom, som betonade vikten av ordning och reda och av att hålla sig hel och ren.

Under 1800-talets sista decennium infördes skolhälsovård i storstäderna. Ungefär samtidigt började allt fler skolor med skolbad i ett försök att få grepp om smuts och ohyra som barnen förde med sig. Det var dock en reform som hade svårt att slå igenom på landsbygden. 1930 erbjöd endast 6 % av landsbygdsdistrikten sina elever ett renande bad i skolan. Det kan jämföras med att skolbad fanns i nästan i 90 % av städerna vid samma tid.

En målande beskrivning av skolmiljön ges av journalisten och propagandisten Elsa Tenow i skriften *Renhet – en häftstäng för den enskilde och samhället* från 1906:

Under 1800-talets slut infördes skolhälsovård och allt fler skolor introducerade skolbad i ett försök att hantera smuts och ohyra hos barnen. Foto: Samuel Lindskog, Örebro läns museum.

Litteratur

Benedy, Lajla

Skolan, hälsan och hygien, Fataburen
1970

Frykman, Jonas; Löfgren, Orvar

Den kultiverade människan

Kleen, Else

Gwens bok för hemmet, 1907

Langlet, Matilda

Husmodern på staden och på landet,
1884

Lindgren, Gunilla; Rickardsson, Gunnar
*Ett folk börjar skolan – folkskolan 150 år
1824–1992*

Stavenow-Hidemark, Elisabet

Hygienism kring sekelskiftet, Fataburen
1970

Törne, Elsa

*Renhet – en häfstång för den enskilde
och samhället*, 1906

De bästa hygieniska förhållanden råda utan tvifvel i öfverklassflickskolan, om där ett lyckligt värme- och ventilationssystem understödes af stor ordning och god renhållning. Något sämre äro redan förhållandena i öfverklassgosskolan för att sedan hastigt sjunka utför genom folkskolornas alla grader ned till de sämst lottade allmogeskolorna, där en äkta luftdyrkare icke skulle vilka tillbringa sitt lif, om han så bjödes 10 kronor pr timme därför.

Elsa Tenows förklaring till de hygieniska skillnaderna var enkel:

Hvad är nu anledningen till att den förstnämnda skolan hade ett så afgjordt företräde framför den andra? Utan tvifvel det förhållande, att de små flickorna och deras lärarinnor – och i ännu högre grad öfverklassens – kunna sägas vara de renligaste individer samhället äger. D.v.s. de äro jämförelsevis renliga men ingalunda absolut.

Vad är då hennes lösning på problemet? Hon uppmanar att vid skoldagens slut genomföra en till en sista renlighetskontroll:

Då skola alla spår af dagens yra lekar borstas af kläderna, skodonen putsas, alla bläckfläckar tvättas af händer och näsor. Ingen skall slippa ut, som icke befinner nåd inför kontrollanternas skärpta blickar. Premier och pris må gärna utdelas åt dem, som på kortaste tid med grundligaste resultat fullfölja sin toalett, ty ingen färdighet kan så uppdrivas genom öfning som den att kläda sig systematiskt och raskt, och ingen långsamhet är så odräglig som den vid toaletten.

Den stora tvagningen från topp till tå bör ske minst två gånger i veckan. Det är ett minimum, som jag helst skulle vilja öka till hvarenda dag, men jag vågar det ej för att ej skrämma.

Tingen omkring oss

Tänk alla dessa föremål som vittnar om gångna tiders kroppsvård, fåfänga och uppfattning om hygien. Parfymflaskor, sminkburkar, tvätt-serviser i ostindiskt porslin och ornerade rakknivar och hårborstar av silver. Mycket av detta är eftertraktade samlarområden idag för antikintresserade, medan mer enkla vardagsföremål som handkannor och pigtittare hamnar i sommarstugan för att ge en behaglig atmosfär av »förr«. Föremålen berättar i all sin prakt och enkelhet vad som ansågs som viktigt just då att vårda och försköna. De visar hur mode och trender har kommit och gått.

Kvinnans toilette

Det är under 1700-talet som damerna börjar förse sig med speciella toalettbord, där de med hjälp av kammarjungfrun utförde sin morgontoalett, omsorgsfullt lade dagens make-up och ordnade till den moderiktiga frisyren. Det enklare toalettbordet bestod av ett mindre bord, klätt med tunt fint tyg som hängde ned med vackert lagda veck och volanger. Ordet toilette kommer av franskans Toile, som är just det tunna tyg som användes för att drapera toalettbordet.

Kanske hade hon till och med en poudreuse – en specialmöbel från Frankrike avsedd just för damernas morgon-

toalett med nedfällbar spegel, små lådor och fack, ofta fanerad i ädelträ med bronsornament. Poudreusen var en av tidens verkliga lyxmöbler.

På Pehr Hilleströms målning kan man se hur toalettbordet draperats i det tunna slags tyg som på franska heter toile. Foto: Nordiska museet.

Litteratur

de la Gardie, Christina
Gamla ting från Badrum och Boudoir
Fredlund, Jane
Stora boken om livet förr
Von Platen, Magnus
Svenska skägg

På toalettbordet kunde det finnas en spegel med silverram i böljande rokoko, sminkburkar av emalj och fajans, pudervippor av svandun, små glasflaskor med lavendel eller rosenvatten. Det var en blandning av udda ting i olika material och former med romantiska blommotiv i ljusa vackra färger. Brokigt men skönt.

Under 1880-talet blir det mer enhetligt. Nu skulle det vara storslaget, mycket och stort. Dessutom utökas sortimentet med föremål som inte enbart är kopplad till skönhetsvård, utan även till den personliga hygien. Stod man riktigt högt i taxeringskalendern hade man hela toalettgarnityret i äkta silver, rikt ornerat med naturalistiska blomstermotiv. Förutom tandborste, hårborste, kammar och kamaskar, spegel, tvålköpp, puderask och klädesborste, kunde en fullständig uppsats dessutom innehålla tandpetare, manikyrsat, urställ, nålfat, skohorn, kängknäppare, ljusstakar och fotografiramar i samma enhetliga stil. Ibland kunde det vara upp till ett 30-tal föremål som trängdes på toalettbordet. Som alternativ till det exklusiva silvret förekom ny-silver, sköldpadd och slipat glas.

En bit in på 1900-talet kom den enklare, men moderna, celluloiden som allt mer kom att ersätta de mer exklusiva materialen. Även i en miljö som Stjersund fick celluloiden stor genomslagskraft och återfinns i som gott som alla toaletterum.

Mannens toilette

Även mannens toalettartiklar följde tidens modeväxlingar och tillverkades gärna i silver, elfenben eller sköldpadd. Herrarnas toalettartiklar var dock färre och mindre påkostade än damernas.

Under 1700-talet då smink och puder flitigt brukades av

societetens herrar, var sminkburkar och puderdosor standard även på deras toalettbord. Då peruker, röda läppar och vita kinder faller ur modet kom herrarnas toilette att främst domineras av toalettattiraljer som hörde till trimning av hår, skägg och polisonger. På 1800-talet börjar skäggmodet att åter florera efter det slätrakade 1700-talet. Nu var nästan allt var tillåtet – helskägg, pipskägg, polisonger, valrossmustascher eller finlemmade dito, gärna svärtade. Toalettgarnityret bestod oftast av en tvålköpp, rakborste och rakkniv, rakköpp och strigel.

Till mustaschen och skäggets vård hörde små specialkammar och borstar, locktång, mustaschvax och mustaschsvärta. Ofta bistod betjänten eller barberaren med rakning och skäggvård. 1800-talets mode med fantasifulla mustascher och skäggformationer gjorde att nya nödvändiga tillbehör såg dagens ljus. Ett sådant exempel är mustaschformaren, som användes nattetid för att inte oreda mustaschen och ombesörja att den höll formen.

Runt 1900 uppfinner amerikanen King C Gillette rakhyveln med lösa, utbytbara rakblad som kom att bli en mindre revolution för rakningen. Den kallades »saftey razor« för att man inte kunde skära av halsen varken på sig själv eller på någon annan. Den nya rakhyveln underlättade rakningen och nu blev det regel att raka sig varje morgon, vilket det tidigare inte varit. Efter andra världskriget kom den elektriska rakapparaten att konkurrera ut rakhyveln. Riktiga skäggfantaster anser dock att bäst resultat fås med traditionell rakkniv och rakhyvel.

För håret på huvudet användes hårpomada och hårvatten för att få lyster och form. Likt mustaschen kunde även håret svärtas enligt tidens mode.

Toaletten – inte en skitsak

Ett tryck på spolknappen och vips så är det borta. Vattentoaletten har drygt 100 år på nacken, men ifrågasätts av miljöskäl. Ett svenskt hushåll producerar omkring 200 liter avloppsvatten per person och dag! Men är det vettigt att slösa på världens vatten- och elresurser på våra kroppslämningar?

Allt fler kommuner får problem i takt med att gamla sommarstugområden övergår till permanentboenden, där invånarna ställer krav på fungerande vatten och avloppsförsörjning, tvätt- och diskmaskiner. I väntan på att ledningar dras ökar risken för övergödning i intilliggande vattendrag, då avloppet oftast går direkt ut i mark och sjöar. Allt fler frågar sig hur länge vi kan hålla på och om det inte är dags att på allvar börja använda andra lösningar som till exempel bygger på kompostering och biologisk nedbrytning.

Vatten- och avloppsfrågan har alltid sysselsatt människan, både nu som då.

Vattenledningar och avlopp

Snillrika vattenlednings- och avloppssystem som både försåg städer med friskt vatten och ledde bort slaskvatten och avträden har funnits på sina håll i tusentals år. Både egyptierna och romarna hade en vatten- och toalettstandard som utifrån dagens ögon och bekvämlighet hade varit

fullt acceptabla. Arkeologerna har funnit 4000 år gamla vatten- och avloppsledningar av terracotta och de välkända akvedukterna runt och i Rom står fortfarande som vittnesbörd över romarnas ingenjörskonst. Toaletterna kunde bestå av avträden som var placerade över rinnande vatten, till exempel en å eller en ränna, som forslade bort orenheterna.

Kunskapen om dessa system kom dock att förloras genom århundradena och i takt med att städer växte upp runt om i medeltidens Europa blev de sanitära förhållandena allt mer undermåliga. Både slaskhinkar och pottor tömdes genom fönster och dörrar rakt ut på gatan. Avträden trängdes på bakgårdar och i gränder utan att någon egentlig tömning skedde. Bättre borgarhus hade sina avträden i utbyggnader en bit upp på husfasaden, så kallade priveter, från vilken avföringen singlar rakt ned på gatan eller gården. Flugor, råttor och grisar stortrivdes. Olika farsoter grasserade och kolera var ständigt återkommande.

I flera europeiska städer förordades att det skulle finnas speciella latringropar på de enskilda tomterna, som skulle skyfflas igen när den blivit fylld och en ny grop grävas. Städerna förbjöd även bruket att kasta ut vatten och sopor genom fönster och gluggar. Men stadsbornas intresse av att följa påbuden var ringa. I bland annat Stockholm gjordes flera försök under 1700-talet med privata entreprenörer som skötte stadens renhållning och tömning av latriner. Slarv och svårigheter med att få folk att frivilligt arbeta med dessa arbeten bidrog till ett mindre lyckat resultat. 1859 fat-

tade Stockholms stad det betydande beslutet om att själv ansvara för renhållning och avträdestömning, ett exempel som allt fler städer följde.

I Stockholm fanns mellan 1500- och 1700-talet vattenledningar av trä, som ledde vatten från Mälaren till olika bevattningsanläggningar, fontäner och springbrunnar. Det fanns även rännstenar som var försedda med avloppskanaler i trä som rann ned mot Skeppsbron och rakt ut i Mälaren. Men i de flesta fall låg rännstenen helt öppen och smuts och träck spolades bort med regn och blåst.

Det är på 1800-talet som landets städer börjar få ett mer genomtänkt avloppssystem. En bidragande orsak till att utvecklingen tar fart på 1800-talet är den fabriksmässiga tillverkningen av järnrör, som var både ett relativt billigt och hållbart material. Även försök med blyrör och glas gjordes. Blyröret var dock hälsovårdligt och glaslet allt för ömtåligt för vibrationer och skakningar.

1868 fattar Sveriges riksdag beslut om en nationell ordningsstadga, som sade att gator, torg och allmänna platser skulle rengöras på tider som städernas magistrater beslöt. Stadgan förbjöd all kastande av sopor och avfall i sjöar och vattendrag. Hälsovårdsstadgan som kom några år senare ålade städerna att se till att det fanns ordnade avloppsanordningar. Först ut med kommunala vatten- och avloppsledningar vid 1800-talets mitt var förutom Stockholm även Karlskrona, Jönköping och Malmö. Askersund fick sitt allmänna vatten- och avloppsnät 1907 och än i dag kan man finna spår av de första gjutjärnsledningarna under staden. Innan dess hämtade stadsborna sitt vatten vid en brunn centralt placerad i staden.

Vattentoaletten

Vatten- och avloppsledningarna möjliggjorde både slasktrattar i kök och badrum, och framför allt vattenklosettens intåg, vilket påtagligt förbättrade städernas hygien. Den moderna vattenklosetten med vattenlås började komma i allmänt bruk i England redan på 1820-talet. Men i Sverige dröjde det fram till 1880-talet innan den första vattentoaletten kunde invigas. De tidiga vattenklosetterna bestod av en porslinsskål inklädd med träram och träsits. Vid 1900-talets början övergår man allt mer till fristående toaletter helt i porslin, ofta dekorerade med blommotiv.

Men de tidiga vattentoaletterna drogs med barnsjukdomar. De första konstruktionerna hade krångliga ventiler, rör och cisterner läckte och förödande översvämningar kunde överraska den stolte klosettinnehavaren. Precis som badrummen kom vattenklosetten att bli allmänt spridd efter andra världskriget. Det gamla torrdasset levde kvar längst på landsbygden. Torrdasset var kostnadsfritt och billig i drift medan den nya tidens wc krävde avancerade rörinstallationer och ofta saknade stora delar av landbygden kommunala vatten- och avloppsledningar.

Hemlighus för förtroliga samtal

Stång i vägg, hemlighus och gödselstack. Alternativen för våra toalettbestyr har varit både många och uppfinningsrika.

I allmogemiljö hade man inga direkta avträden, utan man satte sig där man ansåg det mest lämpligt. Valet föll ofta på gödselstacken eller så slog man sig ned direkt utanför ladugårdsväggen.

En annan variant var stång i vägg – en stång fästad i väggen eller mellan två pålar som var nedslagna i marken. På

stången satt man och uträttade sina behov. Även en bräda kunde förekomma som sittbräda. Dylika avträden har funnits i alla tider och i alla kulturer. Alla som gjort sin militärtjänstgöring har med all säkerhet varit med och bygga sådana anläggningar i fält.

På större bondgårdar kunde man ha speciella uthus för avträdet, ofta med flera dasshål på rad. Herrgårdarna hade liknande toaletter, vilka ofta kallades för »hemlighus« och som ibland hade både form och dekoration som tidens lusthus, ibland med vackra väggmålningar invändigt. Även här satt man ofta på rad och uträttade sina naturbehov, diskuterade affärer och utbytte skvaller. Hemlighusen låg ofta på

Herrgårdarna hade speciella uthus, eller hemlighus, ofta med flera dasshål. Hemlighusen liknade ibland lusthus och kunde som Von Echstedtska herrgården ha vackra väggmålningar invändigt. Foto: Värmlands museum.

Litteratur

Bergholm, Gösta; Kjellin, Ulf
Dass – en undersökning av det hemliga rummet

Biörnstad, Arne
Offentlig renhållning, Fataburen 1970

Eriksson, Marianne
Persolig hygien, Fataburen 1970

Paulsson, Gregor
Värme, ventilation och sanitet

Rosén, Sander; Wetter, Bertil
Ett bidrag till hemlighusets historia, Fataburen 1970

Tilander, Gunnar
Stång i vägg och hemlighus

bekvämt räckhåll från boningshusen och i herrgårds- och slottsmiljöerna placerades den gärna med baksidan i en sluttning för att underlätta exkrementernas fall.

Hemlighuset på Stjersund

På 1840-talet görs stora restaureringar på Stjersunds slott i samband med att prins Gustaf, kung Oscar I:s näst äldste son, skulle ta slottet i besittning. Bland annat tillkommer det nuvarande hemlighuset som står klart 1849. Trots att det har varit kungligheter eller senare herrskapsfolk som använt sig av hemlighuset, utan det har främst använts av tjänstefolk och annan personal med anknytning till godset. Inne på slottet begagnade man sig av små toaletter med torrklosetter i anknytning till sängkamrarna.

Hemlighuset på Stjersund är ett sobert avträde som

ligger lite undanskymt vid sidan av gårdsplanen samtidigt som exteriören smälter in i slottsmiljön med sina ljusa putsade väggar och murade stensockel. Interiören är till synes enkel. Släta väggar i ljusa färger, men med tre stora fönster med sjöutsikt. Sex dassplatser på rad med lock och med två mindre för barnen. Avföringen samlas på hög nere i källaren för att sedan rakas ut genom ett antal gluggar i marknivå när högen växt sig tillräckligt stor.

1904 installerade familjen Cassel en ångdriven vattenpump i källaren under hemlighuset, som för första gången försåg delar av slottet med vatten. Vattenledningen möjliggjorde slottets första vattentoaletter. Men det dröjde innan den lyxen kom tjänstefolket till del. De använde hemlighuset fram till 1940, då de fick sin första toalett i slottets soutterängvåning.

Åter till Lort-Sverige?

Vi har aldrig tvättat oss och våra kläder så ofta som vi göra idag och vi städar våra hem med ständigt nya revolutionerande städprodukter. Det är lätt att tro att smuts och lort hör till det förgångna. Samtidigt finns det tecken som visar att många av oss har tappat grundläggande kunskaper om städning och tvätt.

Är vi på väg tillbaka till Lubbe Nordströms Lort-Sverige? Flera av de sanitära olägenheterna som lyftes fram i Lort-Sverige kan vi åter se i vårt samhälle.

Larmrapporterna duggar tätt i media om ohyrans återkomst och saneringsföretagen vittnar om att vägglösen åter har hittat in till de svenska hemmen. Vi reser allt mer utomlands och allt längre bort där ohyra och skadedjur finns på hotell och som sedan följer med oss hem till våra bostäder. Även råttor och andra gnagare ökar lavinartat i de svenska städerna, vilket ställer till stora problem för avloppssystem, elcentraler, för fastighetsägare och restaurangidkare. Samtidigt finns det tecken på att kunskapen om hur man städar allt mer har försvunnit.

Lubbe Nordströms tes var att trångboddheten var ett av skälen till tidens sanitära missförhållanden. Idag kan vi se att allt fler åter blir trångbodda, främst i storstäderna där höga prisnivåer på bostäder gör att många tvingas att tränga ihop sig på en mindre yta.

Smuts som underhållning

Just städning är ett område som kan engagera. Alla har vi åsikter om vad som är rent och vad som är smuts. Falangerna är flera. De som hävdar att vi har det för kliniskt rent idag, vilket kan leda till ökade allergier. Andra som menar att grundläggande kunskaper i städning har fallit i glömska eller prioriterats bort. Den tidspressade människan lockas gärna av snabba lösningar och har stor tillit till moderna mirakelmedel som »rengör medan du tittar på«.

På senare år har böcker med tips om grundläggande städning intagit bokhandelsdiskarna, där man återupptäcker grundläggande, men bortglömda städ- och hygienkunskaper. Smuts och orenheter har även blivit underhållning. På tv har inredningsprogram tips om städning och flera är de tv-serier där städakuter rycker ut med skurhinkar och dammsugare till personer med oförmåga och okunskap i att »hålla rent«. Underhållning blandas med ett stänk av upplysning och en nypa uppfostran.

Morgondagen?

Dagens sanitära situation kan givetvis inte jämföras med förhållandena som rådde för 100 år sedan. Både bakgrunden till ohyra, gnagare och sjukdomar är delvis en annan och förekomsten idag är av mindre omfattning – än så länge. Men ändå. Gamla tiders sanitära olägenheter har börjat komma tillbaka. Hur kommer det att se ut i morgon?

ISBN 978-91-7402-451-7

Kungl. KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN
Vitterhetsakademien